

DISKUSIJA

VLADO STRUGAR

JUGOSLOVENSKA I REVOLUCIONARNA ODLIKA
PARTIZANSKOG ŠKOLSTVA

Predsedavajući drugom polovinom naše prve sednice, nisam koristio ni priliku ni pravo da prigodnim rečima odobrim izlaganje svakog referenta. Smislio sam da je bolje da se odjednom, posle svih autorskih govora, osvrnem na celokupnost naučnog rada početne sednice.

1.

Predavanje akademika Dušana Nedeljkovića vodilo je kroz prostrane predele evropske filozofske misli i zadržalo nas gde su sa njom spone našega jugoslovenskog tvoraštva. Njim smo dobili uvod za naš skup, toliko predmetno razgranat da će, nesumnjivo, moći da uokviruje sve što ćemo ovde saslušati i kazati. Nedeljković je nadoknadio, svojim osvrtima, nedostajanje jednog, posebnog osvrta na prosvetničko i školsko delovanje u Srbiji, za rata i revolucije.

Kroz sve dalje referate predočilo nam se to delovanje u čitavoj Jugoslaviji, kako bismo danas rekli — po republikama i pokrajinama.

Uveren sam da smo svi referat odsutnog profesora Gojka Miljanića — kako ga je jezgrovito i lepo izložio pukovnik Milutin Lažetić — primili kao veoma važno saznanje o partizanskom učenju. Jer, to znanje koje su starešine sticale u vojnim školama i na kursevima, morale su sutradan, tako reći, da primenjuju u samoj borbi, na ratištu. Dok je koje drugo učenje u ratu moglo da bude samo pokretačko, čak samo propagandno, ovo vojničko je služilo za stvarnu radnju. Miljanić je obuhvatio celokupno vojno školstvo u čitavoj Jugoslaviji, te nam i ovaj opseg produbljuje uvod za našu raspravu na skupu.

Akademik Mihailo Apostolski je govorio o Makedoniji, o svitanju nacionalne prosvete i kulture. To je čitav narod, ustajući

na oružje, istovremeno vršio svoju vlastitu kulturnu revoluciju. Taj makedonski domet ujedno određuje stupanj nacionalnog preporoda i sadrži dokaz o vrlinama cele jgoslovenske revolucije.

Od akademika Hamdije Čemerlića čuli smo kakva je partizanska prosveta bila u Bosni i Hercegovini, gde se — svi to znamo — zbivala najdinamičnija oružama borba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, uz istovremeno izvanredan politički i opšti pokret stanovništva — Srba, Hrvata i Muslimana.

Slušajući Nedeljковиća, Apostolskog i Čemerlića, svi smo, verovatno, pomišljali i na njihove lične udele, jer su onda imali visoke dužnosti u Narodnooslobodilačkoj vojsci, političkim organizacijama, u oblasti prosvete i kulture. Govorili su nam, dakle, učesnici događaja, tvorci revolucionarnih vrednosti, što je dragoceno za odliku našeg skupa.

Profesor Zoran Lakić je pregledno i jezgrovito obavestio o oslobodilačkoj prosveti u Crnoj Gori. Pouzdano je govorio svoje tvrdnje potkrepljujući i brojevima visokog iznosa o učešću prosvetnih kadrova Crne Gore u revoluciji, kao primeru vrednom za povest čitave jugoslovenske oslobodilačke borbe.

Profesor Mihailo Ogrizović je sažeto izložio obilne podatke o partizanskom školstvu i prosveti u Hrvatskoj, do kojih je on došao, i dao ih u svojim monografskim obradama, dugogodišnjim i veoma zapaženim radom.

Profesor Matija Žgajnar je govorio na slovenačkom jeziku tako razgovetno da smo ga svi netremice pratili. Slovenija u oslobodilačkom ratu i revoluciji, dobro znamo, veoma je zanimljiva i bogata oblicima organizovanja i boračkog partizanskog dejstva. A od našeg govornika smo ovde čuli vrlo značajnu (ne baš široko poznatu) odliku Slovenije: glavne nacionalne snage prosvete, nauke i kulture su bile na slobodilačkoj strani; već od prvih dana ustanka, kroz Osvobodilnu frontu, deluju kao borci, agitatori, stvaraoci umetničkih vrednosti.

Akademik Jašar Redžepagić je govorio o strategiji Komunističke partije, za prosvetu u revoluciji. I kako su opšta načela — partijska, politička, antifašistička — bila provođena na Kosovu i Metohiji, u toj oblasti gde je bilo teško, i najteže, da revolucionarnu misao prihvati stanovništvo, deljeno, nepismeno i pritiskivano svakojako od davnina. Izneo je stvarne primere koji su dostojni legende i vrsni za istoriju oslobodilačke borbe u Jugoslaviji.

Profesor Mihailo Palov je, na bogatom gradivu, ispričao o partizanskom školstvu u Vojvodini, odlično organizovanom. Čuli smo primere iz ove delatnosti koji upotpunjavaju naše poznavanje izvanredno požrtvovanog učešća rodoljuba (naročito u Sremu) u narodnooslobodilačkoj borbi.

Akademik Hodimir Sirotković je, takođe, sa velikog obilja proučene građe, dao saopštenje o mestu i značenju prosvete i školstva u čitavom oslobodilačkom ratovanju u Hrvatskoj. Pričao nam lepim, predavačkim jezikom i govorom; slušajući ga, prisećali smo se, nema sumnje, negdašnjih svojih najboljih profesora.

Osvrtom, oskudnim, na sve dosad saslušane referate, hteo sam upravo da sebi omogućim izreku: ta su nam izlaganja danas ocrtala ono što je zajedničko u partizanskoj prosveti i školstvu u celoj Jugoslaviji i kako je ono proisticalo iz strategije i ideologije Komunističke partije; dobili smo dosta osvetljenja i onih posebnosti koje su, primenom opštih načela, sticane u pokrajinama zemlje i čak užim oblastima.

Svaki je govornik, manje ili više, dodirivao jednu oblast koja se svuda sa školstvom veoma prožimala, a to je — kultura.

Naš Međuakademijski odbor koristiće se ovim za svoju uverenost, i dokazivanje, da bi trebalo dobiti jedan stalni međuakademijski odbor koji bi se bavio — kako je pre bila predložila Makedonska akademija nauka i umetnosti — čitavim duhovnim stvaralaštvom u ratu i revoluciji.

Današnja predavanja otkrivaju upravo jednu sadržinu revolucije, neke suštine življenja i stvaranja u danima oružane borbe protiv okupatora i kolaboracionista. Pomoću njih se dobija pregled obavljene delatnosti i njom ostvarenih postignuća.

To, dakako, nije sve, neophodno u naučnom poznavaju jednog zbivanja u prošlosti. Vreme je, svakako, posle četiri decenije (skoro će) od ratnih dana, da se nauka i kritički ponese sa onom prošlom radnjom. Hronika je već toliko potpuno načinjena, da je nužno ponirati dublje. Izrađeni pregledi su tako široko polazište, da se od epskog pričanja u dosadašnjem sređivačkom poduhvatu može prelaziti u traženje suština međuzavisnosti, znanja, neznanja, praznih pokušaja, i o svemu tom analitički ispitanom — izricati ocene i sud. Slavljeničko govorenje da zameni stroga naučna proza.

Ovo što sad rekoh, gotovo je ulazak u diskusiju koja nam je na redu. I da upitam skup koliko ima onih koji bi želeli da govore; ako su dvojica, trojica, po pet minuta, to nije mnogo; ako bi bilo više prijavljenih za reč, onda neka se diskusija odloži za posle podne kad ćemo imati manje referata nego što ih je bilo pre podne. Milo mi je što prihvatate predlog za poslepodnevnu diskusiju. Hvala vam na strpljivosti, pažnji i poverenju.

SRETENIJE ZORKIC

UČITELJI U REVOLUCIONARNOM POKRETU

Iz ovih referata mogli smo videti da je učešće učitelja i prosvetnih radnika u narodnooslobodilačkoj borbi masovno. Ja sam mnogo ranije analizirao šta je to uslovilo da sam se odmah, i pre narodnooslobodilačke borbe, priključio naprednom učiteljskom pokretu i pridružio se naprednim idejama.

Mislim da je ovde baš mesto da se postavi pitanje: šta je sve doprinelo, pored ostalih uslova, gde je pozadina svega toga da su se učitelji tako pripremali i delovali u našoj revoluciji.

Ja polazim od sebe. Video sam da smo, ono što kaže Rade Vuković, dolazili iz seljačkih, siromašnih porodica i drugih manjih staleža u učiteljske škole i vaspitavali se i opredeljivali za borbu, za bolje uslove u kojima bi naš narod živeo. Ima još jedna činjenica, koja me privlači i koja treba da se rasvetli, a to je, da su u svim učiteljskim školama postojali nosioci naprednih ideja — profesori koji su nas svakodnevno vaspitavali, pripremali za poziv da odmah stupimo i da narodu stvorimo bolje uslove, bolji život. Ja se sećam svog školovanja; promenio sam dve učiteljske škole — beogradsku i šabačku. Profesori, koji su predavali u tim školama, govorili su nam o našem pozivu, o našoj ulozi u narodu, šta nas čeka u selu i šta je naš zadatak u tom selu. To je za nas bio putokaz da, kad dođemo u selo, mislimo kako ćemo i šta ćemo preduzeti da okupimo narod oko škole, da okupimo decu za redovno pohađanje nastave.

Ja sam bio u Crnoj Gori, na Durmitoru, pre rata. To je išlo po »nagrada« . Ko je bio napredan omladinac, dobijao je obično zabačena mesta u koja niko nije hteo da ide. To je bila naša Makedonija, velika vaspitna škola za naše učitelje, revolucionare. Svi su prošli kroz tu školu, ili kroz Makedoniju ili kroz druga zabačena mesta.

Mislim da bi trebalo rasvetliti ulogu naših profesora. Sećam se mog profesora Mome Mihajlovića, koji je bio član KPJ i član Okružnog komiteta za Šabac. On je nas učenike vaspitavao. Isto tako, sećam se i profesora u Beogradu, sećam se pokojnog akademika Dušana Matića, koji mi je predavao srpskohrvatski jezik i vaspitavao nas u pozitivnom duhu.

Sada, kada smo slavili stogodišnjicu postojanja učiteljske škole u Beogradu, bili smo u odboru za proslavu. Podsetio sam ga na moj slobodni pismeni sastav u kojem sam pisao o fudbalskom timu gde nema razlike. Ako igraš dobro fudbal, ne gleda se ni nacionalnost, ni kako učiš, ni kako radiš. Ja sam napisao samo to da, će ako su svi složni i alko se bore za pobjedu, pobjediti. On je taj moj pismeni zadatak u kojoj sam izneo ovu moju ideju — ocenio ocenom pet. Rekao sam profesoru Matiću da je pogrešio i da to nije za pet. A on tada odgovori: »Sad ćemo mi to pročitati«. Onda je profesor Dušan Matić objasnio šta je tu pozitivno. Hoću da kažem da su nas profesori vaspitavali i pripremali za revoluciju tako da smo je mi mogli pripremljeni dočekati. Nije bio problem uključiti prosvetnog radnika u narodnooslobodilačku borbu i pridobiti ga.

Mislim da naše akademije treba da, po regionima, prouče vaspitnu ulogu profesora po učiteljskim školama za vreme stare Jugoslavije.

Na primer, meni je isto tako ostao u sećanju Stojan Cerović iz Crne Gore, iz Nikšića, koji je bio urednik »Slobodne misli«. Kada su me žandarmi uhvatili i zatvorili 1939, on me je spasao. Nje-

ga sam znao samo preko pisma. Kada je video da su me doterali na Žabljak, pitao je ko sam i zašto me teraju žandarmi. Rekao sam da sam došao u sukob sa popom koji je čitao molitvu jaganjcima da ozdrave i za to uzimao po deset dinara. Kažem ja: »Popo, bre, ti si mlad čovek, nemoj da to radiš«. A on odgovori: »Nemoj ti, ućo, da se mešaš u moje stvari«.

Pisao sam nekim kolegama sa Veterinarskog fakulteta da vide šta je sa jaganjcima. Bila je duga zima, jaganjci su dobijali zatvor od jakog mleka, jer su ovce jele seno. Posavetovali su me da pop jednom čita molitvu a da onima drugima ja da dam pilule. Svako jagnje kojem je pop čitao molitvu uginulo je, a jaganjci kojima sam dao lek ozdravili su. Posle toga narod nije hteo više da ide u crkvu. Pop me tuži vladiki, vladika banu Krstiću i tako sam ja dospo do zatvora.

Na Durmitoru smo držali zborove i žandarmi su slušali: Kad su došli da me uhapsu kažu mi: »Znaš, ućo, mi moramo«. Njima je sve ono što smo pričali protiv režima i svega što smo javno kao učitelji govorili godilo.

Ko je mene za sve to pripremio? Mislim da su to učiteljske škole, koje su bile rasadnici novih ideja i pripremanja učitelja da se kasnije masovno uključe u narodnooslobodilačku borbu. Mislim da bi naše akademije to trebalo da rasvetle, počev od Miloša Jankovića pa dalje do drugih prosvetnih radnika po učiteljskim školama koji su doprineli da nas usmere na put revolucionarne borbe 1941—1945. godine.

DUŠAN LAZIĆ

FAŠISTIČKO ŠKOLSTVO I PRIMERI OTPORA KOJI SU MU PRUŽENI U SREMU

Koliko sam čuo sve što je rečeno o politici NOP-a u oblasti školstva u Vojvodini, a posebno u Sremu, počinje od jeseni 1943. godine, odnosno, od onog momenta kada je Okružni narodnooslobodilački odbor za Srem ukinuo fašistički program nastave u našim školama. Isto tako, sve što je o tome rečeno odnosi se samo na ono što su organi narodne vlasti, ređe i druge organizacije NOP-a, preduzimali u cilju osnivanja i razvijanja novog školstva. Sve to stvara sliku da je naše novo školstvo nastalo kasnije i da su njegove porođajne muke bile lakše nego što su stvarno bile. Drugim rečima stvara nepotpunu, a samim tim i nereálnu sliku o tome kako se rađalo i razvijalo školstvo NOP-a. U vezi s tim ja ću govoriti o dva pitanja. O pitanju kroz kakve je teškoće prolazilo naše školstvo u svom rađanju i kada su počele prve mere za osnivanje partizanskih škola u Vojvodini odnosno u Sremu.

Okupacija je pogodila svom težinom sve sektore društvenog života, pa i školstvo. Već prvih dana okupacije znatan broj učitelja, nastavnika i profesora nestao je iz svojih škola: jedni su zarobljeni, drugi pobjegli, treći ubijeni. Neku nedelju ili mesec kasnije jedan broj ovih ljudi (učitelja, nastavnika i profesora) otpušten je iz službe, a jedan ju je sam napustio. Umesto ovih lica okupatorsko-kvislinške vlasti su postavile svoje ljude. Tačnije postavili su one učitelje, nastavnike i profesore koji su bili fašistički orijentisani ili su obećavali da će biti pokorne sluge okupatora i njihovih pomagača. Prvenstveno se to odnosi na rukovodeća mesta u našim školama (svih vrsta) — direktore, upravitelje i sl. Okupatori i njihove sluge su nastojali da na ova mesta postave ljude sa najnazadnijim pogledima na svet. Gdegod je to bilo moguće prvenstvo su imali katolički sveštenici, naravno oni koji su sve svojim dotadašnjim radom iskazali da su za okupatore i njihove pomagače. Primera radi napominjem da su u gimnaziji u Vukovaru glavnu reč vodila dva katolička sveštenika Silvester Zubić i Dionisije Andrašec. Sa njima je najtešnje saradivao i dr Vilko Anderlić, katolički sveštenik iz Sotina. Dovoljno je, za ovog poslednjeg, reći samo to da je napisao i objavio brošuru o nasilnom pokrštavanju pravoslavnog srpskog stanovništva u katoličku veru. Ta brošura poslužila je kao političko-ideološka podloga okupatorskim vlastima u ovoj groznoj raboti.

U sremskomitrovačkoj gimnaziji, od prvog do poslednjeg dana, bio je direktor Vladimir Mesaroš, katolički sveštenik i predratni katiheeta u toj gimnaziji.

U gimnaziji u Sremskim Karlovcima stvar je bila još teža. Veronauku je predavao dr Franja Tetkić, rimokatolički sveštenik, koji je jedno vreme pre rata proveo pri Vatikanu, na stručnom usavršavanju i pripremanju za specijalne zadatke Katoličke crkve. Nosio je oružje i ustašku vojnu uniformu, a jedno vreme je bio i sveštenik u Paveličevoj telesnoj gardi («Poglavnikovom telesnom združenju»). Punu podršku je imao od još dva sveštenika Ivana Šalovca i Vjekoslava Vrančića.

Postavivši ovakvu nastavnu garnituru u školama okupatori su otpočeli svoju zločinačku politiku. U školama nastaju prave drame. Pre svega, zakonskim normama prisiljavaju se učenici da stupaju u ustaške organizacije (Ustašku uzdanicu, Ustaški junak i Starčevićansku mladež). To je bio jedan od prvih uslova da je učenik mogao biti upisan u gimnaziju ili u neku drugu školu. Na drugoj strani primenjuje se diskriminacija i zločini prema nekim učenicima odnosno njihovim pogledima koje su zastupali pre rata. Tako su ustaške vlasti odbile da izdaju svedočanstvo o položim ispitima (maturi) u sremskomitrovačkoj gimnaziji, u junu 1941. godine, Dragoslavu Parmakoviću, Nemanji Katiću i još nekolici učenika, sa motivacijom da su pre rata bili članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

Istovremeno sa postavljanjem ustaško-nemačke vladavine, u našim školama zavodi se i totalna policijska kontrola učenika. Nju vrši Ustaška nadzorna služba. Kao primer navodim da je takvu

službu u sremskomitrovačkoj gimnaziji organizovao Franja Tetkić, a u sremskomitrovačkoj gimnaziji Vladimir Mesaroš.

Prilikom boravka većih jedinica nemačke vojske, za njene potrebe uzimane su školske zgrade. U takvim slučajevima nastava u školama ili se prekidala ili smanjivala. Takvih slučajeva je bilo mnogo.

Kasnije okupatorsko-kvislinške vlasti su hapsile ili učenike u gimnazijama ili učitelje, nastavnike i profesore. Veći broj takvih lica uhapšen je u zimu 1941. na 1942. godinu, pre svega u gimnaziji u Rumi.

U kasnijim masovnim hapšenjima koje su okupatorsko-kvislinške vlasti vršile u Sremu, počev od sredine leta 1942. godine, mnogo su stradala i najmlađa školska deca. Znatan broj ove dece uhapšen je zajedno sa svojim roditeljima i oteran u logore u Jasenovcu, Gradiškoj i druge, od kojih skoro da se nije vratilo ni jedno dete. Samo u takozvanoj »akciji Viktora Tomića«, avgusta-septembra 1942. godine, u Sremu, uhapšeno je i u logor oterano i preko 1.000 dece osnovnoškolskog uzrasta. Nije poznato da se i jedno dete vratilo kući. Kasnije su se ređali slični zločini, istina u manjem broju, ali za celo vreme rata.

Međutim, ono što je za naše školstvo još veličanstvenije to je da ono teror i zločine nije podnosilo samarićanski. Čim se ukazala prilika učenici, učitelji, nastavnici i profesori pristupali su narodnooslobodilačkom pokretu. Počnimo od najmlađih, učenika osnovnih škola. Primera ima na pretek. Navodim primer Duška Radičića, dvanaestogodišnjeg dečaka iz Divoša. Na dan 23. marta 1942. godine u njegovo mesto upala je jedna pukovnija domobrana koja je pošla na grupu od 28 partizana u tamošnjim šumama Fruške gore. U selu je zavladala briga i strah. Narod se uplašio i zabrinuo za sudbinu partizana. Govorilo se tako u svakoj kući, pa i u kući Duškovih roditelja. Duško je to čuo. Prišao je ocu i rekao:

»Tata, daj da ja odem da obavestim drugove«. Znao je gde se nalaze. Domobranci su bili već blokirali selo, pa je izlaz bio nemoguć, a pogotovo prema šumi. Duškov otac Sava Radičić objašnjavao je Dušku da je to strašno, da će go domobranci ubiti. Kad je mislio da je strahom dete odvratio, Duško je odgovorio:

»Tata! Reskiraj me. Imaš nas devet!«.

Naravno da otac nije dovolio detetu da tako nešto pokuša. Međutim, ako to nije uradio tog puta Duško je tako nešto slično i učinio koji mesec kasnije. Zbog toga, kao i još sličnih kasnijih prilika omladinska organizacija u mestu ga je delegirala u prvu pionirsku delegaciju koju je primio drug Tito.

19. ili 20. jun 1942. godine. U trećem razredu osnovne škole u Divošu nešto se zbiva. Dva najbolja pevača, brat i sestra Nada i Lazar Ristić, čute na času pevanja. Učiteljica je odmah primetila. Začudila se šta to može biti. Uvek su bili disciplinovani. Zapitala ih je. Jedanput, dvaput, i nikakva odgovora. Odgovonila su druga deca. Iskrenim dečijem glasićem:

»Učiteljice, nemojte ih terati, juče im je poginuo brat u partizanima«.

Učiteljica, koja je i sama antifašistkinja, iznenadila se i bilo joj je neprijatno što ih je pitala.

Sasvim siguran sam da se ovakve, ili slične drame, nisu dogodile samo u ovoj školi. Takvih ili sličnih slučajeva bilo je i u drugim školama. Ali ni u ovoj školi ovo nije bio jedini takav događaj. Ovo što ću sada reći zbilo se samo neki dan posle ovog događaja koji sam naveo odnosno neki dan pre završetka školske godine u četvrtom razredu osnovne škole. Čim je ušla u učionicu, na prvi jutarnji čas, učiteljica Ksenija je dosta ljutito naredila učenicima da stave čitanke na klupe. I devojčice i dečaci ni pojma nisu imali šta je razlog da se učiteljica tako ljutito ponaša. Većina je pomislila da im nisu čiste ruke. Ali drama se brže razvijala nego što je čovek može opisati. Od prvog učenika iz prve klupe Bogoljuba Kosovca podigla je čitaniku, otvorila korice i okrenula list na kojem je bila Pavelićeva fotografija, pa rekla:

»Bogoljub Kosovac izbo sliku našeg dragog Poglavnika«. Užasno ljuta pogledala je u druge dečake i devojčice i nastavila:

»Neka ustane ko je još to uradio«.

Za trenutak digao se veći broj dečaka i devojčica. Drugi su se komešali, očito zbunjeni da li da se i oni dignu.

Budući da je i sama bila fašistički nastrojena, učiteljica je javila to žandarmerijskom naredniku, šefu žandarmerijske stanice u susednom selu Čalmi, koja je bila nadležna za ovo selo. Za tili čas se u osnovnoj školi u Divošu našla žandarmerijska patrola. Došla je da ureduje. Netko je to već čuo, pa kad su ga drugi seljani pitali šta žandarmerija radi u školi odgovorio je: »Pobunila se deca«. Odgovor, iako nije sasvim tačan, zaista je epski. Na kraju se ustanovilo da je to uradila prva Milanka Čekić, čiji je deda bio jedan od prvih partizana u tom selu.

Sva sreća bila je u tome što je žandarmerijski narednik bio saradnik NOP-a pa se odlično snašao. Rekao je učiteljici da od svega toga ne treba praviti nikakvu bulku. Ona bi, kao učiteljica, najgore mogla proći. Ukoliko bi to dočule ustaške vlasti, niko je ne bi mogao oprati da ona to nije decu tako učila. Završni čin istrage mogao bi je odvesti u logor, a možda i u smrt. Zato je predložio da bi bilo najbolje da povuče te čitanke iz upotrebe i da roditelji kupe nove čitanke. Svakako da se učiteljica sa tim predlogom žandarmerijskog narednika saglasila i tako i uradila.

U osnovnoj školi u Grabovu bila je istaknuta partizanska zastava od marta do kraja avgusta 1942. godine. Sama zgrada bila je sva ispisana partizanskim parolama. Svake večeri u školi su partizani i narod pevali partizanske pesme. Grabovo je bilo tada neka vrsta »sremskog partizanskog Užica«. Može se zamisliti šta se sve u školi, među decom, zbivalo.

Učenici osnovne škole u Ležimiru učestvovali su u izvođenju kulturnog programa, koji su naše partizanske jedinice davale na mitinzima i priredbama. Obično je to bilo u povodu nekih većih

dogadaja ili datuma, kao što je borba za žetvu, proslava Prvog maja itd.

Iz ovih nekoliko primera vidi se kako je duh narodnooslobodilačke borbe zahvatao i naše škole i naše najmlađe. U suštini to je bilo osnivanje nove škole. Ono što je kasnije organizaciono i programski uobličeno bilo je već samo posledica nečega što je dovelo do toga.

Što se tiče programskog dela stvaranja novih partizanskih škola ni to nije počelo u jesen 1943. godine, kada je napisan novi odnosno partizanski program nastave u osnovnim školama. Gde god su bile jače narodnooslobodilačke organizacije one su imale u svojim redovima i jednog ili više učitelja ili učiteljica ili kao organizovane članove ili kao partizanske saradnike. U svakom slučaju preko tih lica mogao se vršiti uticaj da ne predaju deci onaj deo programa koji se kosio sa partizanskim programom i pogledom na život. Primera ima više, od kojih navodim samo onaj koji je Jefita Jeremić, u to vreme sekretar Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za Srem, opisao u svojoj knjizi »Između Save i Dunava«. Jeremić je došao na razgovor i sa Anicom Tonhajzer, učiteljicom, koju je poznao od pre rata. Počeo je naširoko i nadugačko da joj objašnjava NOB. Ona ga je prekinula i rekla da ne treba to jer je i ona za borbu. »Samo, kako ja mogu da pomognem«, pitala je... Jeremić joj je rekao da će pomoći na taj način što se u predavanju neće držati fašističkog programa nastave. Za sada, dok narodna vlast ne donese svoj program, treba da se drži starog, predratnog. Svakako da i iz njega izostavi ono što ne odgovara duhu NOB-a. Učiteljica je rekla da je ona zvanični program nastave dobila, primila i stavila ga u fioku. Što se tiče školskog nadzornika, koji je došao da proveri kako se sprovodi program nastave, on nije čestito ni zavirio u razred, pa se izgubio. Na slične prijeme i odgovore nailazili su i drugi aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta, koji su se ovim poslovima bavili. Sve to ukazuje na to što sam na početku izlaganja rekao — da se partizansko školstvo u Sremu, a to znači u Vojvodini, ranije počelo radati i da je prolazilo kroz teže procese nego što sam iz referata mogao zaključiti.

ESAD PECO

ZNAČAJ VRAĆANJA ETIČKIM PRINCIPIMA I ISKUSTVIMA OBRAZOVANJA U NOR-u

Druže predsjedniče, drugarice i drugovi, bilo je lijepo slušati danas naše eminentne naučnike, ljude koji se bave problemima našeg školstva u revoluciji. Međutim, moje zadovoljstvo bi bilo

daleko potpunije da smo danas ovdje vidjeli stotinjak prosvjetnih radnika iz Novog Sada i okoline ili stotinjak studenata nastavničkih fakulteta koji se spremaju za vaspitački poziv. Ovo je rijedak događaj za Novi Sad i Jugoslaviju, da najeminentniji stručnjaci govore o školstvu u toku revolucije a među njima i najveći broj onih koji su udarali temelje našem školstvu. Živa riječ se ne može ničim zamijeniti. Istina, ljudi će imati referate i moći će sve ovo da pročitaju, međutim neće imati prilike da čuju drugove Nedeljковиća, Apostolskog, Frankovića i ostale, a danas se zaista imalo šta čuti. Mislím da su imali šta da čuju i drugovi koji danas vode našu prosvjetnu politiku. Ovdje je spomenuto kako je narodna vlast u toku revolucije, kada smo bili daleko siromašniji nego danas i kada među nama nije bilo milijardera, znala da posveti dužnu pažnju učitelju i školi; kada su odbornici, koji u najviše slučajeva i sami nisu bili školovani, znali da cijene prosvjetu i školu; kada se učitelj više cijenio nego što se danas cijeni. Zato ni rezultati nisu izostali. Sjećam se jednog primjera kod nas u Hercegovini kada je drug Mihajlo Lalićević, učitelj prvoborac i šef odsjeka za prosvjetu u ONOO za Hercegovinu, obilazeći škole na terenu Bileća, navratio u osnovnu školu u Mekoj Grudi gdje je tada bila učiteljica Natalija Bukvić. U školi nije bilo ni stola, ni stolice ni ormara, jednostavno najosnovnijeg namještaja potrebnog za rad. Poslije obilaska škole otišao je kod predsjednika sreza i rekao mu: »Ako želiš da ti škola u Mekoj Grudi radi, pošalji učiteljici potreban namještaj«. Jasno, učiteljica je dobila najnužniji namještaj. Znači tada se vodilo računa o učitelju i školi, jer smo znali da sa nepismenim ne možemo graditi socijalizam.

Dalje, drugovi, danas je poslije podne tako divno govorio drug Franković o etici partizanskog učitelja. Mislím da bi svima nama trebalo daleko više etike iz tih revolucionarnih dana i onih neposredno poslije revolucije.

Mi znamo šta je Lenjin govorio o učitelju: da bi ga trebalo u socijalističkom društvu podići na onaj nivo na kome nije nikada stajao niti je mogao stajati u kapitalističkom društvu. Te iste misli je ponovio i drug Tito u svom govoru na Prvom kongresu prosvjetnih radnika Jugoslavije 1948. godine u Skoplju. Tačno je da je učitelj, i prosvjetni radnik uopšte, tada i bio cijenjen i da smo sa omladinom postizali takve rezultate da nam se cio svijet divio. Danas nas je akademik drug Čemerlić upoznao sa naporima koje je vršila narodna vlada Bosne i Hercegovine u toku i odmah poslije rata da bi se što prije obnovilo školstvo a prvenstveno osnovno u Bosni i Hercegovini.

Kako se u prvoj školskoj godini u slobodnoj zemlji nije javljao dovoljan broj kandidata za upis u učiteljske škole, vlada BiH je svojim dopisom, poslatim svim učiteljskim školama u BiH, tražila da se izvrši agitacija za upis u učiteljske škole. Sama vlada je bila zainteresovana za što veći upis, ističući da učiteljima treba posvetiti posebnu brigu. Normalno, rezultati nisu izostali. Eto, zbog toga smatram da su danas imali šta da čuju i drugovi koji rukovode našom prosvjetnom politikom, jer problem o kome

se raspravlja na ovom skupu nije sam sebi cilj. Poznato je da svako naučno istraživanje ima dva cilja: predviđanje i korist. Naša revolucija traje i trebaće još dosta borbe da bismo ostvarili ciljeve koje smo postavili u toku revolucije. Zato treba da se često vraćamo osnovnim principima i etičkim normama koje su krasile borbe u toku revolucije.

ČEDOMIR POPOV

O CILJEVIMA I ZADACIMA VASPITNO-OBRAZOVNOG RADA U TOKU NOR-a I REVOLUCIJE

Želeo bih, najpre, da saopštim svoj utisak o ovom, prvom danu rada našeg skupa. Sad smo negde na polovini posla i možda je rano za sabiranje utisaka, ali mislim da se može već konstatovati da je skup pošao dobrim putem i na nivou koji smo i očekivali. Iako nisam s podjednakom pažnjom mogao da pratim baš sva izlaganja, nameće mi se zaključak da je većina referata dobro dokumentovana, zasnovana na velikom broju činjenica i bogatoj faktografiji, koja i dolikuje naučnom pristupu materiji. Osim toga, sva su izlaganja, po mome mišljenju, bila živa te su se sa zadovoljstvom slušala. Verujem da će se na taj način nastaviti i sutra.

Sada bih hteo da uputim skupu jednu sugestiju, ili predlog za njegove zaključke o jednom od mogućih pravaca daljih istraživanja. Na ovu inicijativu, pored nekih referata, podstakla me je i zaključna reč akademika Vlada Strugara, na današnjoj prepodnevnoj sednici. Iz tih referata i iz Strugarove reči proističe nesumnjiv zaključak da je KPJ, kao avangarda NOR-a i revolucije, da je celokupni revolucionarni subjekt naše revolucije, zajedno sa svim revolucionarnim i patriotskim snagama okupljenim u okvirima oslobodilačkog rata, poklanjao izvanrednu pažnju problemima vaspitanja, obrazovanja, kulturnog stvaralaštva, — intenzivne duhovne izgradnje naroda. Ono što u prikazivanju i analizi ovih preokupacija i angažovanja naših revolucionarnih snaga manjka, to je dublji i detaljniji pokušaj da se prodre u njihove posredne i neposredne političke motive i ciljeve. Sigurno je da su među tim motivima prisutne humanističke pobude revolucije, težnje ka oblikovanju ljudskijeg, lepšeg, plemenitijeg sveta, koji treba iz nje da proistekne. Pored ovog, međutim, svaki revolucionarni subjekt se u svojoj, s jedne strane rušilačkoj, a s druge kreativnoj akciji, rukovodi i direktnijim, racionalizovanim motivom i podsticajem, trudeći se da rad na pridobijanju i ideološko-političkom usmeravanju masa ne prepušta slučaju, i improvizaciji, niti samo spontanim opredeljenjima naroda. U svakoj revoluciji vaspitno-obrazovna delatnost imala je snažnu ulogu u usvajanju i sprovo-

đenju političke i ideološke strategije njene avangarde. Takav je slučaj bio i sa originalnom strateškom koncepcijom KPJ, kao avangarde naše revolucije. Istorijska originalnost te strategije leži u povezivanju nacionalnooslobodilačke i socijalnoemancipatorske (revolucionarne) komponente u jedinstven proces. To je značilo izvođenje revolucije kroz narodnooslobodilački rat. Takva složena i ingeniozna strategija nije se mogla sprovesti samo političkim i oružanim sredstvima, već je zahtevala i ideološka sredstva u najširem smislu. Ona su sadržala brojne elemente jednog dubokog i svestranog duhovnog preobražaja. Otuda je vaspitno-obrazovni i kulturni rad, kao poluga toga preobražaja, bio i u našoj revoluciji od velikog značaja.

Šta ja u vezi s tim predlažem? Predlažem da se u našim budućim bavljenjima istorijom NOR-a i revolucije još više i studioznije pozabavimo — na konkretnim primerima — programima, sadržajima i suštinom, ideološkim i političkim motivima i ciljevima vaspitno-obrazovne, kulturne, umetničke, publicističke i svakovrsne druge duhovne delatnosti u toku narodnooslobodilačke borbe. Stoga podržavam i predlog Makedonske akademije nauka i umetnosti da se ovim oblastima stvaralaštva u NOR-u i revoluciji ubuduće organizovano bavi jedan jedinstveni međuakademijski odbor, od čije bi se aktivnosti mogli očekivati plodonosni rezultati.

ZORAN LAKIĆ

O SPECIFIČNOM I ZAJEDNIČKOM U RAZVOJU KULTURE I PROSVETE TOKOM NOR-a I REVOLUCIJE

Naša historiografija je uspešno uočila i objasnila posebnosti jugoslovenske revolucije koje je čine prepoznatljivom u odnosu na druge, izvedene prije ili poslije naše revolucije. To nas i kao naučnike i kao pripadnike zajednice čini ponosnim, jer ukoliko je jedna revolucija više specifična po formi i sadržini, utoliko više predstavlja doprinos teoriji i praksi revolucija i revolucionarne borbe.

Poneseni ovakvim saznanjima, međutim, mi sve više insistiramo na posebnostima i specifičnostima regiona u toj jedinstvenoj revolucionarnoj borbi. Pri tome zanemarujemo opštu jugoslovensku strategiju, odnosno opšti jugoslovenski strategijski koncept revolucije, pa se onda stiče utisak da je svaki region imao svoj put, potpuno nezavisan od drugih i od jugoslovenskog revolucionarnog puta, što naravno naučno nije u redu. Umesto jedne veličanstvene jugoslovenske revolucije, stiče se utisak o tome da imamo puno malih revolucija, regionalnog karaktera. To se ogleda i kroz historiografiju. Knjige se naslovljavaju kao NOP u Vojvodini,

NOP u Crnoj Gori, NOP i revolucija u užem regionu itd. Umesto obratno. Postoji narodnooslobodilački pokret jugoslovenskih naroda i učešće svakog regiona u tom narodnooslobodilačkim pokretu. Dakle nije to NOP Vojvodine, već Vojvodina u narodnooslobodilačkoj borbi, Crna Gora u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji itd. itd.

I kod prosvete i kod kulture AVNOJ-a ima jasan koncept i jasnu politiku u pogledu organizacije kulturno-prosvjetnih institucija, sadržaja njihovog rada, ciljeva i načina njihovog ostvarivanja. Iz referata, koji smo danas čuli, rekao bih posebno onih koji tretiraju pitanje toga rada u Bosni i Hercegovini, u Dalmaciji, Crnoj Gori koje čini jezgro slobodne teritorije s kraja 43. godine i dalje, imamo veoma sličnu organizaciju. Slični problemi se javljaju u organizaciji prosvetnog rada. Čak se na približno isti način rešavaju.

Kulturno-prosvetni odbori formiraju se na bazi instrukcija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, bez obzira što nam takva uputstva dolaze od izvršnih odbora zemaljskih vijeća itd. Njihovi zadaci se odnose na pitanja daljeg razvoja kulture. Na osnovu uputstava AVNOJ-a, odnosno njegovog Prosvetnog odseka, počinju da rade i univerziteti, škole i drugi oblici obrazovanja u svim krajevima zemlje. Drugim rečima, imamo jedinstven koncept razvoja prosvjete i kulture koji, rekao bih, zapostavljamo u našim referatima. Moje uverenje može da bude pogrešno jedino u slučaju da kraći rezimeji, inače opširnijih referata, objektivno nisu akcentirali ova pitanja, koja su veoma bitna kad govorimo o jedinstvu revolucije i kulturno-prosvjetne politike u ratu.

Drugo, nije lako izučavati ova pitanja, još teže ih je ocenjivati. Pogotovo ako nema valjane dokumentacije, premda u jednom razdoblju istorijskog razvoja imamo veoma bogatu dokumentaciju. Često su ta dokumenta međusobno kontraverzna. Ja sam pažljivo slušao partizanskog učitelja, s kojim bih se složio u oceni kako su se učitelji opredeljivali za narodnooslobodilački pokret. Ali, ja se sećam vrednih dokumenata, u kojima se kaže da su u periodu između dva rata škole komunističke. U politici prosvetnih organa u toku NOR-a ima se rezerva prema prosvetnim radnicima, koji treba da rade u partizanskim školama i ne prema svim. Pomalo se čak i sektaši zbog uverenja da su ti prosvetni radnici sticali znanja u školama buržoaskog društva i buržoaskog karaktera i da su, kako se kaže u dokumentima, učili da se u crnom vidi belo i u belom crno.

I jedan drugi primer. Uspešno smo objasnili kako se konstituisala prosvetna politika, ali za potpunu ocenu — moramo biti iscrpni i u analizama kako je ostvarivana tako koncipirana prosvetna politika, jer sve što je dogovoreno nije realizovano. Na Prvom zasedanju AVNOJ-a, na primer, sačinjen je dobar program prosvetnog rada, ali nije realizovan kako je planiran. To kaže i dr Ivan Ribar na Drugom zasedanju AVNOJ-a kada konstatuje da nismo mnogo uradili i nalazi razloge zašto nismo mnogo ura-

dili. Prosvetni radnici su zaista bili nosioci prosvetnog rada, što je tačno, ali je tačno da su prosvetni radnici držali nastavu i na okupiranom području, da su radili univerziteti itd. Ne smijemo ocenjivati procese prema dogovorenom planu, već prema rezultatima u realizaciji toga plana. Ti procesi su i složeni i suptilni. Moramo konsultovati različite istorijske izvore ako hoćemo da budemo objektivni u analizama i ocenama ovih istorijskih procesa.

MIHAILO APOSTOLSKI

SPECIFIČNOST BUGARSKIH OKUPATORSKIH ŠKOLA

Poštovane drugarice i drugovi, ja bih hteo da dam još neka objašnjenja o okupaciji Makedonije i o razvoju školstva u Makedoniji, ne samo kao specifično, već ono što je bitno za proložaj pod bugarskom okupacijom Makedonije, koja je bila dugo godina pripremana i koja je izvršena veoma brzo. Bugarske su vojske 19. aprila 1941. godine ušle u Makedoniju. Za njima je došla policija, a odmah za njom je išla celokupna bugarska vlast, sa pripremljenim kadrovskim rasporedom za svako administrativno mesto, od oblasnog načelnika do seoskog kmeta i šumara. Ovo govori da je carska Bugarska dugo pripremala okupaciju. Čekao se samo pogodan momenat kada će realizirati, vrlo verovatno još od 1918. godine kada su izgubili rat, a car Ferdinand rekao da se saviju ratne zastave i čekaju bolja vremena. Paralelno sa time oni su doveli kompletan kadar i za škole koje su otvarali, od profesora gimnazija pa sve do učitelja. Angažovali su veoma neznan broj učitelja, Makedonaca, a većinu profesora, učitelja i dr. pokupili su i poslali u Bugarsku da uče bugarski jezik i rasporedivši ih pretežno po Bugarskoj.

Veoma je karakteristično to što su bugarski okupatori odmah nastupili sa specifičnim programom, koji se razlikovao od programa za škole u Bugarskoj. Taj program je sadržao tzv. nacionalne predmete, a suština tih predmeta je bilo širenje nacionalističke ideologije. Nacionalistička ideologija bila je uključena u sve predmete: u gimnastiku, u matematiku, u fiziku i hemiju — svuda se provlačila nacionalistička ideologija. Zatim, bugarski okupatori su uslovlili upisivanje u škole sa obaveznim upisom dece u fašističke organizacije. Upisivanje u fašističke organizacije je vršeno automatski sa upisivanjem u škole, bez pitanja i saglasnosti dece ili njihovih roditelja. Mnogi od njih nisu imali ni pojma da su bili upisani u te organizacije. Fašističke organizacije su imale da budu pomoćna snaga nastavnom kadru, da utiču na psihu mladih ljudi i da ih prevaspitavaju.

Karakterističan je sistem školovanja u Makedoniji pre i tokom NOR-a. Bugarski su okupatori krenuli obratnim sistemom u organizaciji školstva u Makedoniji od onog u staroj Jugoslaviji do 1941. godine. Stara Jugoslavija, posle diktature 6. januara 1929. godine, ukinula je skoro sve gimnazije u Makedoniji, ostavila je samo 3 gimnazije — u Skoplju, u Tetovu i u Bitolju. Uzmimo, na primer, Štip koji je imao pedagošku akademiju još od 1869. godine ili gimnaziju u Titovom Velesu iz 1857. i druge škole koje su radile već u 19. veku, ukinute su. To je bila tendencija stare Jugoslavije — da u Makedoniji ima što manje školovanog kadra. Bugarski okupatori su krenuli obratno. Otvorili su gimnazije gotovo u svim gradovima, kao i tzv. progimnazije sa četiri razreda, slične sadašnjim osmoljetkama i to i u malim mestima, gde su pre rata postojale samo osnovne škole. Ovakvim sistemom oni su hteli da vrše pritisak na širok krug omladine. Ovaj problem u našoj istoriografiji nije dovoljno ni sagledan niti obrađen. Međutim nismo obradili i niz drugih problema, kao što je slučaj proterivanja Srba, kolonista i službenika.

Potpuno sam ubeđen da bugarskim okupatorima nisu smetali srpski učitelji, niti birokratiji; oni su sa birokratijom lako uspostavili veze. Međutim, njima su smetali oni progresivni profesori i učitelji, koji su u masama naroda radili, i onda nisu drugog načina našli već da sve Srbe proteraju. Zato moramo vrlo pažljivo obrađivati ovaj problem. Pritisak okupatora, svuda i na svakom koraku, da se uz sve predmete permanentno govori o navodnoj njihovoj bugarskoj pripadnosti, veličanje Trećeg rajha i slično izazvalo je otpore o kojima Galena Kuculovska govori u svom referatu (pročitala Vera Vangeli). Karakteristično da već 1942. godine u nekim rejonima deca otkazuju da idu u bugarske škole. Prostor između Kruševa, Prilepa, T. Velesa i Skoplja predstavljao je 1942. godine neku vrstu slobodne teritorije. Na toj teritoriji prestao je rad bugarskih škola, a bugarski učitelji su pobeegli. Inače, ima veoma interesantnih pisama od bugarskih učitelja o tome da žele da napuste Makedoniju. Karakteristično je i to da je bugarski školski sistem bio sistem za denacionalizaciju makedonskog naroda. Jednovremeno bugarske škole predstavljale su i obaveštajne centre. Veoma su interesantni dokumenti školskih vlasti, među njima posebno dokumenat školskog inspektora iz Velesa. Dobija se utisak da taj izveštaj nije od školskog inspektora, već da je to izveštaj jednog obaveštajca, jer o radu škole skoro da nema ni reči. U njemu se govori o političkom raspoloženju učenika, političkom raspoloženju stanovništva itd. Ovim sam hteo da ukazem na jednu specifičnost bugarskog školskog sistema u Makedoniji, koji je predstavljao mašinu za denacionalizaciju. Međutim, upornim radom Partije i SKOJ-a u školama, pravilnom politikom Partije, školska i radnička omladina uključile su se u NOR-u i Revoluciji, a narod je shvatio da 1941. godina nije repri-za 1903. godine, već da ga na ustanak poziva Komunistička partija u koju je imao velikog poverenja. To je više puta pokazao raznim akcijama u periodu 1919—1941. Kada je narod ovo sagle-

dao, krenuo je masovno na ustanak, tako da je 1944. godine bilo preko 15 odsto stanovništva pod oružjem, na dobrovoljnoj osnovi, a u istoriji je veoma redak slučaj da je neka država izvela takvu mobilizaciju. Jedini slučaj takve mobilizacije izvršila je Srbija u prvom svetskom ratu. Međutim, to su bili specifični uslovi — kada je srpski narod ustao masovno da brani svoju zemlju.

ČEDOMIR POPOV

O POTREBI PROUČAVANJA ODNOSA TRADICIJE I INOVACIJE U NOR-u I REVOLUCIJI

Ostajući u potpunosti pri utiscima i predlozima koje sam saopštio juče, uzimam slobodu da, podstaknut nekim jučerašnjim i današnjim izlaganjima, a u prvom redu onim akademika Nedeljkovića i Apostolskog, te kolege Dašića, skrenem pažnju ovog skupa na još jedan problem koji se u našoj nauci, pa i ovde, prosto nameće. To je problem odnosa tradicije i inovacije u našoj revoluciji. Štampa je nedavno donela vest da Vladimir Dedijer pokreće i jedan projekat sa sličnim naslovom u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Za problematiku kojom se mi ovde bavimo taj odnos tradicije i inovacije u NOR-u je od posebnog značaja. Meni se čini da se ukupan fenomen naše revolucije, a naročito veliki preobražaj koji je ona izazvala u svesti naroda, ne može razumeti ako nauka ne pođe korak dalje od utvrđivanja i povezivanja površinskih vojno-političkih činjenica, ako se ne pozabavi idejnim, duhovnim i kulturnim fundusom koji su mase, kao svoju tradicionalnu svest, unele u revoluciju i novim sadržajima kojima je ta svest menjana, kritikovana, ali i oplemenjivana i obogaćivana. Problem sinteze te tradicionalne i nove, revolucionarne, svesti u našoj revoluciji stoji, po mome mišljenju, kao važan, nezaobilazan predmet naučnog istraživanja i raspravljanja. U njegovoj elaboraciji empirijska istraživanja na užim područjima vaspitanja i obrazovanja, kulturnog i umetničkog stvaralaštva ne samo da su korisna, već su i od prvorazrednog značaja.

Pažnju, takođe, zaslužuje i pitanje društvene, političke i istorijske svesti s kojom pojedini naši narodi, regioni i društveni slojevi ulaze u vrtlog drugog svetskog rata i u veliki prolom NOR-a i revolucije. Pokušaću da značaj tog pitanja ilustrujem na jednom primeru iz NOR-a u Vojvodini. Da li je, naime, slučajno, i da li je to stvarno važno, ili se meni tako samo čini, da su najjača središta NOR-a u ovoj našoj pokrajini bila u područjima nekadašnje vojne granice — u Sremu, u južnom Banatu, u Šajkaškoj — kao i u selima naseljenim kolonistima iz nekadašnjih graničarskih područja (Liike), ili u selima s najvećim brojem učesnika okto-

barske revolucije. U svakom od tih slučajeva u pitanju je prisustvo jedne borbene tradicije — vojničke, rebelske ili revolucionarne. Taj fenomen, kao i niz drugih sličnih u kojima se nove revolucionarne inicijative i pregnuća (inovacije) prožimaju sa tradicionalnim nabojima i nasleđenim stanjima kolektivnog duha moraju po mome uverenju ubuduće biti predmet mnogo veće naučne pažnje nego do sada. Dakle, nije reč o bilo kakvom apriornom stavu, već o ideji da se i faktoru istorijske svesti i tradicije u NOR-u mora, najzad, pristupiti ozbiljno i studiozno.

Dozvolite mi, na kraju, da pokušam da malo razjasnim jednu konkretnu pojavu iz istorije NOR-a i revolucije u Sremu i Slavoniji koju je usput pomenuo referat kolege Lipovca, a do čijeg razumevanja istoričari Vojvodine, pa i ovi ovde prisutni, dosta drže. Kolega Lipovac pominje postojanje Centralnog prosvetnog odbora za Slavoniju i Srem za vreme NOR-a, čiji on proglašava citira. Kolega Lipovac tu mišta nije pogrešio. Takav Odbor je verovatno postojao, ali se njegovo dejstvo u Sremu uopšte nije osećalo. O čemu je ovde reč? Još u januaru 1942. vrhovni komandant NOV i POJ Tito je doneo odluku o privremenom stavljanju partizanskih snaga u Sremu pod komandu Štaba Treće operativne zone Hrvatske. Razlog za donošenje takve odluke bilo je teško održavanje veza NOP-a Srema sa višim vojnim i političkim rukovodstvima pokreta u ondašnjim uslovima ratovanja. Povezivanje vojnih snaga NOP-a Srema sa Štabom Treće operativne zone izvršeno je, sticajem okolnosti, tek u septembru 1942, ali je ubrzo iza toga došlo do nesporazuma između OK KPJ za Srem i Štaba ove zone zbog slanja glavnine sremskih partizanskih snaga (novembra 1942) u istočnu Bosnu. U to vreme je CK KPH doneo odluku da se Srem ne samo vojnički, već i politički, podvrgne rukovodstvima NOR-a u Hrvatskoj. U tom cilju je i tadašnje Povjerenstvo CK KPJ za Slavoniju preimenovano u Povjerenstvo CK KPJ za Slavoniju i Srijem. Držeći se čvrsto stava da je Srem integralni deo Vojvodine, a da je NOP Srema deo jedinstvenog NOP-a ove pokrajine, OK KPJ za Srem, Okružno partijsko savetovanje za Srem (održano decembra 1942. u Novim Karlovcima) i, u januaru obnovljeni, (Privremeni) PK KPJ za Vojvodinu su energično odbacili ovu odluku CK KPH. Stav partijskog i vojnog rukovodstva Srema i Vojvodine dobio je najformalniju potvrdu od strane Politburoa CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ poslednjih dana juna i prvih dana jula 1943. kada su ovi najviši organi NOP-a Jugoslavije i sam vrhovni komandant Tito doneli odluke o potvrđivanju novog PK KPJ za Vojvodinu, o priznavanju formiranih vojvođanskih brigada (1, 2. i 3.) u istočnoj Bosni, o obrazovanju Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, te o teritorijalnom razgraničavanju vojne i političke nadležnosti rukovodstava NOP-a Vojvodine sa rukovodstvima NOP-a Hrvatske, na jednoj, i Srbije na drugoj strani. U međuvremenu nijedan organ NOP-a Hrvatske i Slavonije, osim Štaba Treće operativne zone, nije imao nikakve ingerencije na teritoriji Srema.

SPECIFIČNO I ZAJEDNIČKO

Počeu jednom realnom izrekom jednog turskog paše — da ni jedan generalski plan nije realiziran stoprocentno. Prema tome, moramo shvatiti da se u našem narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji nije moglo realizirati sve ono što smo hteli, ono što smo zacrtali, ali, u celini gledano, osnovni ciljevi naše revolucije su realizirani.

Slušajući danas, 15 referata, vratio sam se dve godine nazad, slušajući onih 40-tak referata na Ohridskom jezeru u Strugi. Došao sam do saznanja da bi ono što smo tamo zaključili trebalo ovde da potvrdimo i da tražimo da se formira jedan međuakademski odbor, koji bi produžio i proširio ispitivanja problema sa oba naučna skupa. Analizirajući, danas podnetih 15 referata možemo sagledati da, pored iznetih specifičnosti, ima mnogo onoga što je zajedničko, sasvim razumljivo zahvaljujući našoj Partiji, koja je rukovođila ustanakom. Pre svega, svuda vidimo jedinstvenu revoluciju, svuda je borba počela zajedno sa mnogim elementima revolucije. Kod nas je narodnooslobodilački rat jednovremeno bio revolucija sa tendencijom potpune promene dotadašnjeg društveno-političkog sistema. To govori da je Partija imala koncepciju, iako to nije jasno napisano zbog potrebe da se ne ode u sektaštvo. Ali, kada se detaljnije udubimo u dokumenta Partije onda možemo zaključiti da su se naš NOR i revolucija razvijali paralelno i da su stremili da se stvore uslovi za izgradnju socijalističke revolucije. U tome, ka realiziranju jedinstvenog cilja, vidimo zajednička stremjenja svih naroda i narodnosti Jugoslavije. U protivnom ne bi se svuda pristupilo temeljnom rešavanju školstva, prosvete i drugih problema, u skladu sa koncepcijama Partije za razvoj revolucije.

U onome što je rekao Lakić, da su se posle rata javile neke centrifugalne sile, koje žele da razore jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, ima puno istine. Moramo se boriti protiv toga, da bismo sačuvali tekovine revolucije, suverenitet i nezavisnost.

Zadržao bih se na nekim momentima koji ukazuju na ono što je zajedničko za nas. Pre svega, naša je revolucija bila svuda stvaralačka i radila je na uzdizanju i boraca i naroda na kulturnom i prosvetnom planu. Nepismeni ali svestan borac koji je dobrovoljno stupio u partizane; stanovnici sela koji su nas hranili; svest najviših kadrova o potrebi da se izgrađuju, jer samo svestan subjekt-čovek može graditi novo socijalističko društvo, to je ono što je svuda bilo naše zajedničko. Razume se, kroz referate i diskusiju videli smo i mnogo specifičnog što je sasvim logično, jer je bilo diktirano uslovima ne samo naroda već i regiona. Tako ne može biti jednako ni u svim regionima Srbije gde je postojala državnička tradicija, još manje u Makedoniji gde je bilo sve negirano, ili u Vojvodini koja je bila pod Austrougarskom sve do

1918. godine, a još manje u Hrvatskoj, Sloveniji i dr. Specifičnosti su bile prisutne, one su i danas prisutne, ali ako pogledamo kraj našeg rata, vidimo da nigde nismo imali otpora u stvaranju federacije, što govori o jedinstvenoj koncepciji razvoja NOR-a i revolucije. Može neko da negira Ilirski pokret (danas ima i takvih gledanja), ili da kaže da nije stigao do Makedonije. Međutim, u NOR-u i revoluciji svi narodi i narodnosti Jugoslavije bili su svesni da jedino ujedinjeni mogu izvojevati pobjedu i graditi novu zajednicu ravnopravnih naroda, nezavisno da li su tome doprinele ideje ilirskog pokreta, ili, u Makedoniji, ideja o federaciji, razvijenu od Federativne partije Jane Sandanskog. Federacija je bila potrebna i nužna svim narodima i narodnostima Jugoslavije, da bi svi zajedno mogli da egzistiraju. U protivnom bili bi žrtva nekih velikih sila.

Ovom prilikom želim posebno da izrazim zahvalnost, na što je akademik Nedeljković podsetio, onim prosvetnim radnicima u Makedoniji, koji su, iako poslani po kazni, širili ne samo prosvetu već i napredne ideje Partije. Pokojni Obrad Ciomil pokrenuo je ideju da se za celu Jugoslaviju istraži rad progresivnih učitelja u periodu 1918—1941. godine, kao i tokom NOR-a i Revolucije.

Pred mlađim generacijama stoji problem da se istraže i prezentiraju narodu svi oni momenti i aktivnosti koji su nas vezivali, preko kojih se gradilo naše zajedništvo.

Slušajući referate dolazim do zaključka da su mnoge stvari u pogledu razvoja prosvete i školstva bile vrlo slične svuda. Karakteristično je da je svuda prelomna 1943. godina. To je pozitivna prekretnica i na svetskom ratištu, i u Jugoslaviji, posle Sutjeske i Neretve, i Drugog zasedanja AVNOJ-a. To je period kada dolazi do prekretnice u svim današnjim republikama. To je pozitivna prekretnica na vojnom planu. Ona se odrazila ne samo na razvoj školstva i prosvete, pitanje o kojem na ovom naučnom skupu raspravljamo, već i na mnoge druge aktivnosti u razvoju našeg NOR-a i revolucije.

Zajednički problem i pojava je i to da se prosvetni radnici, gledano u celini (izuzimajući mali deo), uključili u narodnooslobodilački pokret, bilo kao borci u jedinicama, bilo kao pozadinski radnici, i da su dali veliki broj žrtava. Svuda možemo nabrojati koliko je učitelja i profesora poginulo, a njihova su imena uklesana na pločama svakog fakulteta. Među njima ima i narodnih heroja. To je ono što je zajedničko i to nas raduje.

Zajedničko je isto tako što se svuda vidi nedostatak kadrova. Mislilo sam da smo samo mi u Makedoniji bili prisiljeni da učenike iz gimnazija postavljamo za učitelje. Međutim, referati nam govore da je ta pojava prisutna u celoj Jugoslaviji. Znači postojao je jedan opšti nedostatak kadrova, ali na ovom skupu je ukazano da je školovanje postalo masovna pojava i potreba, narasla spontano, kao rezultat želje, ali i pripreme širokih narodnih masa za izgradnju novog društveno-političkog sistema. Velika želja naroda za masovnim školovanjem postavila je problem stvaranja kadra, jer se pokazalo da stari prosvetni kadar nije mogao da

pokrije nastale potrebe. Platili smo prilično skupo taj nedostatak kadra, ali drugačije se nije moglo. Sve ono što je na ovom našem naučnom skupu rečeno o zajedništvu veoma me je obradovalo. Ne bih hteo da se posebno osvrćem ni na jedan referat, jer svaki je dao ponešto i šteta je što sve referate nismo mogli da iznesemo u celini. Na kraju, ovaj naučni skup je dovoljan da pokrene inicijative za diskusiju. Nadam se da ćemo sutra imati plodnu diskusiju.

MILUTIN LAŽETIĆ

USLOVI RADA ŠKOLA

Kada se dublje analizira i izvrši uopštavanje podnetih saopštenja, dolazi se do zaključka da su uslovi rada škola bili slični, pa čak i isti. Sličnost uslova ogleda se u nizu pitanja. Pored nepovoljne opšte situacije i uslova u zemlji u celini i svakom regionu posebno, veliki problemi u školovanju bili su nepovoljne nastavne, materijalne i smeštajne prilike, odnosno, bolje rečeno, neprilike.

Poseban problem bio je nedostatak stručnih nastavnika kako u »civilnim školama«, tako i kod vojske. Kroz sva saopštenja dalo se zapaziti da je slobodna teritorija bila neprekidno izložena udarima sa zemlje, mora i vazduha, tako da se živelo i radilo kao na frontu za vreme kraćih predaha. Poznato je da je i komesar Oficirske škole Vrhovnog štaba drug Milentije Popović bio ranjen za vreme jednog takvog bombardovanja. Ustvari, slobodna teritorija je bila rat i logor, jer je sve bilo podređeno potrebama borbe i obezbeđenja ratnih sredstava.

Najveći broj škola radio je na slobodnoj teritoriji u oblastima, koje su bile najsiromašnije, gde su materijalni uslovi bili najteži. Materijalni uslovi su u njima bili tako teški da je za život ostajalo veoma malo materijalnih dobara. Radi primera, navodimo jedan izvještaj Komande Oficirske škole narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske u kome se kaže: »Jelo se tek toliko da se živi, otprilike bilo je deset dekagrama brašna i jedan dekagram ulja. Smeštajne prilike su na granici mogućnosti da se nešto radi«.

Verovatno se pitate, zbog čega sam želeo ovo posebno da istaknem iako se to iz saopštenja moglo zaključiti. Osnovni razlog jesu iskustva iz narodnooslobodilačkih i lokalnih ratova i intervencija posle drugog svetskog rata. Posebno iskustva iz Vijetnama, sa Bliskog istoka, iskustva iz Avganistana, Kampučije, Libana, itd, koja nam ukazuju gorku ali stvarnu istinu, da ni eventualni budući agresor na našu zemlju, pa ma ko to bio, neće biti ništa blaži,

već će vršiti još veća zverstva i genocid, nego što su to fašističke snage i njihove sluge u toku narodnooslobodilačkog rata 1941—45. godine. Čini mi se, ako je to uopšte uputno izdvajati, da u takozvanom civilnom sektoru ovom problemu ne posvećujemo dovoljno pažnje, već smo se sasvim opustili i živimo minnim životom, gubeći iz vida poruku druga Tita: »Radimo kao da će sto godina biti mira, a pripremajmo se kao da će sutra biti rat, jer nikad ne znamo šta se može dogoditi«.

Nesumnjivo da je nama svima poznato da svaka revolucija vnijedi onoliko koliko je sposobna da brani svoje tekovine i da se stalno razvija. Naša najveća tekovina je bratstvo i jedinstvo koje se kovalo u krvi. Samo jedinstvena Jugoslavija sposobna je da čuva sve što smo do sada stekli. To znači da treba sprečiti kvazi filozofe koji na mala vrata pokušavaju da razvodne i oslabe naše jedinstvo. Ja sam uveren da ti pojedinci i grupice kojih ima u našoj zemlji, neće uspeti u svojim namerama. Naši radni ljudi su svjesni da Jugoslavija samo ovakva kakva jeste, zemlja nacionalne ravnopravnosti, može da osigura potpunu slobodu svih naroda i narodnosti.

U vezi sa tim želim da istaknem da sam imao sreću što sam živeo i službovao od Nove Gorice do Bitole i upoznao se na licu mesta sa jednim velikim delom onoga što je izneto na ovom simpozijumu. Ovo što sam čuo u toku ova dva dana posebno mi je poslužilo kao nova i dodatna saznanja. Sva saopštenja su bila veoma korektna, sadržajna, kako sa stanovišta opštosti, a osobito sa stanovišta posebnog. Radi toga želim da naglasim da bi bilo dobro i od neprocenjive koristi za buduće generacije da se u zaključcima ovog skupa, pored iznetih specifičnosti koje su bile u svim krajevima naše zemlje — današnjim republikama i pokrajinama, istakne i više potencira i sistematizuje ono što je bilo jedinstveno, što je bilo zajedničko za sve partizanske škole i prosveti u našem društvu. Duboko sam uveren da bi, prilikom sistematizacije ovog dragocenog materijala sa simpozijuma, moralo da se nađe mesta za bar jedan odeljak o jedinstvenim uslovima.

Na ovom skupu, u današnjem izdanju »Dnevnika« bilo je mnogo lepih reči, kao što je i ranije pisano o partizanskim školama, o partizanskim učiteljima, o vaspitačima itd. Sam sebi postavljam pitanje: šta je sad, koliko smo mi u naš vaspitno-obrazovni proces preneli tog bogatstva, tih tekovina? To posebno ističem zbog toga što je sad veoma diskutabilno vrednovanje mesta i uloge prosvetnog radnika i njegovog vaspitno-obrazovnog rada. A rezultati su vidljivi i merljivi. Iako sam vojnik po profesiji, bavim se tim problemima, vidim i osećam potrebu da se »ponovo vrati« ono vreme i doba kada se učitelji ili popularnije i lepše rečeno *uča* izgovarao sa punim ustima, ljubavi, simpatije i poštovanja, kao što se izgovara reč »majka«. Nemojmo se zadovoljiti da se o učitelju — prosvetnom radniku čuje jednom godišnje kroz akciju »biramo najdražeg učitelja«.

PROSVETA I ŠKOLSTVO NA OKUPIRANIM
PODRUČJIMA SRBIJE

Kada se govori o prosveti i školstvu u toku NOR-a i revolucije na teritoriji Jugoslavije, onda se ne može imati puna i prava slika i istina o stanju školstva, ako se ne govori o prosveti i školstvu i na okupiranim područjima cele zemlje. Akademik Apostolski, kao i još neki učesnici ovog skupa, ukazali su i na tu stranu ovog pitanja, ali samo na stanje na izvesnim područjima naše zemlje. Politika koju je vodila KPJ bila je jedna i jedinstvena na čitavom području Jugoslavije i delovala je koliko i kako su to dozvoljavali uslovi u pojedinim krajevima i mestima, kako na oslobođenim tako i na neoslobođenim područjima, na kojima su, u najvećem broju slučajeva, i škole predstavljale svojevrsan front. U njima, i iz njih, vodila se svojevrsna borba protiv okupatora i domaćih izdajnika.

U arhivskim dokumentima, kada je reč o Srbiji, postoje broja svedočenja o tome kako je okupator, zajedno sa domaćim izdajnicima, pokušavao i što je sve činio da i školu pretvori u oruđe fašističke politike, a samim tim i u oruđe borbe protiv KPJ i NOP-a.

Pored donošenja novih nastavnih planova i programa, u kojima tzv. nauka o veri zauzima prvo mesto, i novih udžbenika, prosvetni organi kvislinške Nedićeve vlade izdaju brojne naredbe, među kojima se nalaze, na primer, i takve, u kojima se od direktora škola traži da hitno preduzmu mere u pogledu kritičkog pregleda nacionalne pouzdanosti učenika i da ih razvrstaju u tri kategorije: u one koji su nacionalno pouzdani bezuslovno, zatim, u one koji su komunisti, organizovani ili neorganizovani, simpatizeri i saradnici, voljni ili nevoljni, komunizma, kako se to kaže, i, najzad, u one koji lako podležu sugestijama i uticajima bilo pod uplivom svojih domova bilo pod uplivom propagande koja šteti interesima srpske državne uprave. Uprave škole treba da ministarstvu dostave spiskove učenika komunista i simpatizera NOP-a, s tim da u spisak unesu podatke o njihovom imenu, prezimenu i tačnoj adresi stana. Tako se kvislinško ministarstvo prosvete direktno stavljalo u službu GESTAPO-a i specijalne policije.

U jednom drugom zvaničnom dokumentu kvislinškog ministarstva prosvete se kaže da su direktori škola dužni da jedanput nedeljno drže predavanja učenicima protiv komunizma, a da svakog petnaestog u mesecu vrše pregled knjuga i džepova učenika da bi se uverili kakve i koje knjuge čitaju i što nose u džepovima. I, naravno, ukoliko se nađe nešto što bi moglo »škoditi ugledu škole«, takve učenike potrebno je kazniti ili isključiti i o tome obavestiti policijsku vlast. I ne samo to. U još jednom aktu nareduje se direktorima škola da »zabrane učenicima i učenicama da se okupljaju po stanovima, da se viđaju u nedozvoljeno vreme po

ulicama, da sami ili sa roditeljima prisustvuju predstavama i drugim priredbama».

I tako iz dokumenta u dokument. Zabrana za zabranom. Takvih i sličnih naredaba i zabrana pune su po školama na okupiranim teritorijama i knjige naredaba za nastavnike i knjige naredaba za učenike. To na svojevrsan način svedoči o širokoj i opštoj borbi koja se i u školama vodila. I koja nije ni okupatore, ni kvilinge ostavljala na miru — i ravnodušnim.

Na sve te i takve mere koje preduzimaju kvilinge vlasti u naporima da školu pretvore u tvrđavu fašizma i branu protiv NOP-a, učenici, i ne samo oni, odgovarali su raznim oblicima otpora. Oni su se ispoljavali u nepohađanju škola, raznim oblicima sabotaža, ispisivanju parola, lepljenju letaka, paljenju raznih kvilinge objava i naredaba, paljenju štampe i drugim oblicima diverzija.

Kako saopštavaju istoričari omladinskog pokreta, oko 150 udarnih skojevskih grupa u Beogradu je u određenom času jurilo na kioske i kolportere i otimalo »Novo vreme«, »Obnovu« i Ljotićevu »Našu borbu« i druge listove, polivalo ih benzinom i palilo tako brzo da se policija nije snalazila niti je uspevala da interveniše. Među skojevcima koji su učestvovali u ovoj i brojnim drugim sličnim akcijama, nije bilo malo učenika i učenica srednjoškolaca. Zato su se na spiskovima prvih streljanih rodoljuba našli i učenici i studenti.

U nekim mestima Srbije, ne samo u Kragujevcu u kome je kao što je poznato, streljano oko 300 učenika zajedno sa profesorima, uz učenike su stali i roditelji i odbili, pored svih pretnji, saslušanja, kazni i hapšenja da dođu u školu. Tako su na primer, vrata gimnazije u Vranju, za sve vreme okupacije, u znak bojkota, ostala zatvorena. Zato su okupatori u besu palili sav inventar, porazbijali očigledna nastavna sredstva, a zgradu gimnazije pretvorili u kasarnu.

Posebna vrsta otpora i borbe protiv okupatora i njihovih kvilinga i protiv njihove politike u prosveti i školstvu, predstavljalo je odlaženje učenika i nastavnika u redove boraca NOR-a, gde su sa puškom u ruci ustali da brane i svoje škole od mračnih snaga fašizma i njihovih slugu.

Ovih nekoliko uzgrednih podsećanja na prilike u školstvu na okupiranim područjima Srbije jasno svedoče koliko je i ova strana pitanja o kome je reč značajna za potpunije sagledavanje stanja prosvete i školstva u vreme NOR-a i revolucije, kada je i škola pod okupacijom postajala svojevrsan front na kome se vodila borba između snaga napretka i otpora, s jedne, i onih koje su se bile upregle u kola okupatora i domaćih odroda na drugoj strani.

S obzirom na to da u referatu nisam govorio o učešću prosvetnih radnika Srbije u NOR-u i revoluciji i da o toj temi nije

bilo posebnog saopštenja, smatram da na kraju neće biti suvišno da podsetim na nekoliko činjenica koje će bar delimično popuniti tu prazninu.

Napredni učiteljski pokret u Srbiji ima vrlo dugu tradiciju. Pored đачkih socijalističkih klubova u učiteljskim školama, učitelji Srbije od 1907. godine imaju i svoju stručnu, partijsku organizaciju — Klub učitelja socijaldemokrata. Klub će posle prvog svet-skog rata prerasti u Klub učitelja socijalista-komunista, a posle Vukovanskog kongresa sa KPJ 1920. u Organizaciju učitelja komunista Jugoslavije. Za sve vreme oni imaju svoje časopise, pokreću biblioteke i izdaju knjige. Između dva rata oni izdaju *Učiteljsku iskr*u i *Učiteljsku stražu*, a oko njih se okupljaju napredni učitelji ne samo Srbije. Najveći broj ovih učitelja će biti inicijator i osnivač kulturno-prosvetne zadruge *Vuk Karadžić*, da bi se posle kongresa učitelja Jugoslavije 1939. izdvojili u poznatu treću komunističku učiteljsku grupu. To je i doprinelo da se najveći broj tih naprednih učitelja Srbije 1941. nađe među organizatorima ustanaka i prvim borcima NOP-a.

Redakcija koja radi na pripremanju knjige o prosvetnim radnicima Srbije, palim u toku NOR-a kao borci ili žrtve fašističkog terora, već ima preko 1.000 biografija učitelja, nastavnika, profesora i ostalih prosvetnih radnika koji su pali boreći se i za svoju novu, socijalističku školu i prosvetu. Ta cifra o palim još nije konačna.

Na kraju samo još jedan podatak. Među rukovodiocima ustanaka, na čelu partizanskih odreda, nalazilo se nekoliko učitelja i profesora. Da podsetim samo na neke od njih. Komandant Požarevačkog partizanskog odreda bio je učitelj Veljko Dugošević, narodni heroj, posle čije će smrti odred poneti njegovo ime; Kosmajskog odreda profesor Milutin Todorović; Mačvanskog odreda učitelj Nebojša Jerković, a njegov brat, takođe učitelj, Dušan Jerković, narodni heroj, komandant Užičkog odreda. Komandat Ozrenskog odreda bio je nastavnik Dimitrije Dragović; Prvog šumadijskog odreda profesor Milorad Labudović, narodni heroj, a posle njegove smrti komandu odreda preuzeo je učitelj Luka Spasojević, narodni heroj; politički komesar Topličkog odreda učitelj Nikodije Stojanović Tatko, narodni heroj. Najviše ratno odlikovanje — Orden narodnog heroja dobilo je još devet učitelja i tri profesora Srbije.

Ovih nekoliko podataka i podsećanja pružaju mogućnost, mislim, da se bar donekle sagleda tako brojno učešće prosvetnih radnika Srbije u NOR-u i revoluciji i uloga koju su imali u oslobodilačkom ratu.

NOVI ISTRAŽIVAČKI ZADACI

Saopštenja koja smo slušali danas pokazala su:

prvo, da su školstvo i prosveta sve više napredovali i razvijali se iz godine u godinu, naročito na oslobođenim teritorijama i u vezi s razvojem NOP i naše narodne revolucije;

drugo, da je to školstvo u isti čas produžetak svega progresivnog, naučnog, slobodarskog, socijalističkog, dakle, ne mehaničko ukidanje stare škole i prosvete i svega onoga pozitivnog što je sadržavala ta škola, već izrastanje nove narodne škole i prosvete na temeljima dotadašnjeg pozitivnog, bogatog marksističkog, naučnog, pedagoškog, teorijskog i praktičkog nasleđa (svetskog i slovenskog);

treće, da se to školstvo odlikuje i nizom novih obeležja i osobenosti, i da predstavlja novi kvalitet, što bi trebalo dalje istraživati (danas su u vezi s tim neke momente istakli referenti Tešić, Vuković i Dašić);

četvrto, u nizu referata nalazimo izvanrednu građu, mnoštvo podataka, nova zapažanja i značajne ideje. Zaista, bez poznavanja tih činjenica nije moguće raditi na daljijim uopštavanjima i sintetičkom oblikovanju ove tako obimne materije. Takva saopštenja, kao npr. kolege Grozdanovića, uticaće da se drugačije odnosimo prema nekim područjima, u ovom slučaju prema školstvu u Srbiji;

peto po mom mišljenju, biće neophodno i dalje proučavati i prikupljati građu o školama i oblicima obrazovanja i vaspitanja odraslih u krajevima koji su najmanje ili vrlo malo proučavani;

šesto, predložio bih da se iz faze prikupljanja i deskripcije građe, sve više uzdizemo na stepen dubljeg naučnog, kritičkog, komparativno-istorijskog proučavanja mnogih još uvek neistraženih pitanja, koja se u nekim referatima tu i tamo dodiruju ili nagoveštavaju. Ne bismo smeli, napr, pedagoške misli ili nastavno-pedagošku delatnost identifikovati sa razvojem mreže škola. Pa i kad je reč o pedagoškim idejama u periodu NOB, ne gubimo iz vida u Hrvatskoj, Dalmaciji itd. uticaj Herbartove pedagogije, tu i tamo pedagogije škole rada, osim nesumnjivog uticaja Marksa, Engelsa, Lenjina, Krupske, Makarenka, Svetozara Markovića, Ivana Filipovića, Vase Pelagića, Davorina Trstenjaka i drugih, kao i bogate naučne u velikoj meri socijalističke pedagoške literature kod nas. Ko je, recimo otvoreno, komparativno proučavao oktobarsku socijalističku revoluciju i njene pedagoške ideje i prosvetnu politiku i ovo dovodio u odnos sa školstvom i prosvetom u NOB i socijalističkoj revoluciji, u našoj zemlji? Čak bi se mogla neka komparativna istraživanja vršiti i u odnosu na pedagoško nasleđe nekih buržoaskih revolucija. Podsetiću samo na projekte za vreme jakobinske diktature, iz čega se ne bi smele izvlačiti bilo kakve pre nagljene teze. Dalje i svestrano proučavanje zahtevaju mnoga pitanja, kao što su: izrastanje novih načela toga školstva,

pitanje sadržaja obrazovanja i vaspitanja, metode pedagoške aktivnosti (posebno učenje), problem oblika obrazovanja nastavnika, pitanje odnosa između redovnih škola i vidova narodnog prosvetivanja, pri čemu se i na tečajevе (gimnazijske, učiteljske, opšteobrazovne i dr.) mora šire gledati. Faktički to su bile, po mnogim karakteristikama, škole;

sedmo, u vezi sa školstvom i nastavom na jezicima svih narodnosti, ni ovo školstvo nije moguće proučavati posle izolovano od školstva svih naroda u zemlji, niti bez veze sa svim opštim i bitnim činiocima — društvenim, političkim, vojnim, kulturno-prosvetnim, kao i brojnim specifičnostima toga školstva;

osmo, načeto je jedno krupno pitanje i bez njega naše školstvo u NOB bilo bi siromašno, okrnjeno. To je, zapravo, jedan novi front u vezi sa školstvom pod okupacijom. Proučavanjem taga školstva doći ćemo do novih i veoma značajnih saznanja i steći potpuniju sliku. Bilo bi korisno znati koliko je samo uništeno ili oštećeno školskih zgrada, a još više kada bi ovo školstvo bilo podrobno obrađeno. Zanimljivo bi bilo i upoređivati školstvo po različitim okupacionim zonama, npr. u Vojvodini, na Kosovu, u Sloveniji, Makedoniji itd.

deveto, bilo da se radi o školama na slobodnim teritorijama, ili pod okupacijom, morali bismo se čuvati preterivanja. Danas je jedan kolega u svom referatu tvrdio da je na konferenciji prosvetnih radnika u Mrkonjcu učestvovalo (krajem 1943) preko 200 prosvetnih radnika, što je iz više razloga teško prihvatiti. O tome je kod nas prvi pisao dr Mate Zaninović, koji navodi podatak da je na toj konferenciji učestvovalo petnaestak nastavnika. Ukratko, dužni smo konsultovati više izvora, ali se i prema samim izvorima moramo kritički odnositi;

deseto, mnogi referenti podsećaju na odluke, uputstva i druga dokumenta političko-prosvetnih organa. Svakako, dragoceno bi bilo, i usudujem se to predložiti, kada bi se objavili makar u izvodu značajniji dokumenti tih organa (antifašističkih veća i dr.), koji se odnose na prosvetu i školstvo;

jedanaesto, izlaganja referenata potvrdila su koje su to bile sredine u našim republikama, pokrajinama i posebnim regionima u kojima je školstvo i prosveta u NOB i revoluciji bilo razvijenije i masovnije organizovano. To je školstvo u zapadnoj Makedoniji, južnoj Srbiji, Sremu, na području Like, Banije, Korduna, središnje i severozapadne Slavonije, u srednjoj i severnoj Dalmaciji, u Bosanskoj krajini u Dolenjskoj i Primorskoj, na teritoriji cetinjskog sreza, Nikšića itd.

Na kraju, u ime predsedništva skupa, zahvaljujem se svim referentima, diskutantima i drugim učesnicima ovog naučnog skupa.

UČESNICI NA SKUPU »PROSVETA I ŠKOLSTVO U NOR
I REVOLUCIJI NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE«

PARTICIPANTS AT THE MEETING

Dr *LJUBICA ACIGAN*

docent Instituta za pedagogiju Filozofskog fakulteta
Novi Sad, Narodnog fronta 19

Dr *KRSTE ANGELOVSKI*

profesor Pedagoške akademije »Kliment Ohridski« Skopje

Akademik *MIHAILO APOSTOLSKI*

član Makedonske akademije na naukite i umetnostite Skopje

Dr *ĐURO BATRIČEVIĆ*

savjetnik u Muzejima Cetinja
— Cetinje, Bulevar Lenjina 102

Dr *DRAGO BOROVIČANIN*

saradnik Instituta za istoriju BiH
Sarajevo, Trg žrtava fašizma 2/X

Akademik prof. dr *HAMDIA ČEMERLIĆ*

član Akademije nauka i umetnosti BiH
Sarajevo, Moše Pijade 4a/III

Dr *MIOMIR DAŠIĆ*

profesor Nastavničkog fakulteta
Nikišić

Prof. *VIDA DEŽELAK-BARIĆ*

saradnik Instituta za zgodovino delavskega gibanja
Ljubljana

Dr *DRAGUTIN FRANKOVIĆ*

profesor Fakulteta političkih nauka u penziji
Beograd, Dositejeva 25

Prof. *NEVENKA FRANKOVIĆ*

Beograd, Dositejeva 25

DRAGUTIN GROZDENOVIC

nastavnik-pedagoški savetnik u penziji
Leskovac, Moše Pijade 15/1

Dr *GALENA KUCULOVSKA*

saradnik Istorijskog muzeja
Skopje

Prof. dr *IVAN Đ. KUSTUDIJA*
sekretar Republičkog odbora SUBNOR Crne Gore
Titograd, Bulevar Save Kovačevića 66

Prof. dr *ZORAN LAKIĆ*
naučni savjetnik u Republičkom sekretarijatu za
obrazovanje i kulturu
Titograd, Bulevar Lenjina 13

DUŠAN LAZIĆ
penzioner
Novi Sad, Save Kovačevića 15

Pukovnik dr *MILUTIN LAŽETIĆ*, docent
Zemun, Karađorđeva 2

Mr *MILAN LIPOVAC*
viši predavač Pedagoškog fakulteta
Osijek, Trg oslobođenja 9/III

Pukovnik dr *GOJKO MILJANIĆ*
redovni profesor u Centru visokih vojnih škola JNA
»Maršal Tito«
Beograd, Pariske komune 1

Dr *MIHAJLO OGRIZOVIĆ*
profesor Filozofskog fakulteta
Zagreb

ZORAN PALČOK
profesor Muzičke akademije u penziji
Zagreb, Veberova 5

Dr *MIHAJLO PALOV*
profesor Filozofskog fakulteta
Novi Sad, Dr Ribara 13

MITAR PAPIĆ
profesor u penziji
Sarajevo, Boriše Kovačevića 12

Prof. *SLAVICA PAVLIĆ*
kustos u Goriškem muzeju
Nova Gorica, Grajska 1

ESAD PECO
profesor Pedagoške akademije u Mostaru u penziji
Mostar, Ante Zuanića 22

Prof. *SLAVICA PLAHUTA*
ravnateljica Slovenskega šolskog muzeja
Ljubljana, Poljanska 28

Dr *ŠEFCET PLANA* (Shkefquet Plana)
profesor Filozofskog fakulteta
Priština, Skopljanska 11

Dr *JELENA POPOV*
naučni saradnik u Institutu za istoriju Filozofskog fakulteta
Novi Sad, Titogradska 2

Dr *ČEDOMIR POPOV*
dopisni član Vojvođanske akademije nauka i umetnosti
Novi Sad, Titogradska 2

Profesor *ŽIVKO PUCAREVIĆ*
savetnik u Samoupravnoj interesnoj zajednici za opšte
obrazovanje Vojvodine
Novi Sad, Kej Moše Pijade 8

Akademik prof. dr *JASAR REDŽEPAGIĆ*
član Akademije nauka i umetnosti Kosova
Priština, Artaš II br. 49

Izvanredni član JAZU dr *HODIMIR SIROTKOVIĆ*
profesor Pravnog fakulteta
Zagreb, Nazorova 33

Prof. *PETAR STRČIĆ*
direktor Arhiva Hrvatske
Zagreb

Akademik prof. dr *VLADO STRUGAR*
član Crnogorske akademije nauka i umjetnosti
Beograd, 7. jula 38/II

Mr *ISAK ŠEMA* (Isak Shema)
Predavač na Filozofskom fakultetu
Priština

Dr *VLADETA TEŠIĆ*
profesor Filozofskog fakulteta
Beograd, Zrmanjska 2

Dr *MILE TODOROVSKI*
saradnik Instituta za nacionalnu istoriju
Skopje

Dr *VERA VESKOVIĆ-ANGELI*
saradnik Instituta za nacionalnu istoriju
Skopje

RADE VUKOVIĆ
publicist
Beograd, Majke Jevnosime 20

Dr *MATE ZANINOVIC*
profesor Filozofskog fakulteta
Zadar, Partizanski put 25/A

SRETENIJE ZORKIĆ
učitelj u penziji
Zemun, Ugrinovačka 67

Vojvođanska akademija nauka i umetnosti • PROSVETA I ŠKOLSTVO U
NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU I REVOLUCIJI NARODA I NAROD-
NOSTI JUGOSLAVIJE • *Grafička oprema* OLIVIJA MUZIKRAVIĆ • *Korek-*
tura PAVICA LAZIĆ — GAVRILOV • *Prevodilac* VLADISLAVA FELBABOV
• *Stampa* »Prosveta — Novi Sad«, Novi Sad, Stevana Sremca 13 • *Tiraž*
1000 primeraka • Štampanje završeno decembra 1984. godine

